

Glatz Ferenc:

DOMANOVSZKY SÁNDOR HELYE A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN*

1877. május 27-én született Nagyszébenben, apja jogakadémiai tanár, filozófus. Középiskoláit Budapesten végezte, egyetemre a pesti Bölcsészkarra járt. Tanárai – mint azt Curriculum vitae-jében szükségesnek tartotta megnevezni –: a középiskolában Márki Sándor, Mika Sándor, az egyetemen Marczali Henrik, Fejérpataky László, Láróczy Gyula, az Eötvös-kollégiumban Mika Sándor. 1899 szeptember elejétől Pozsonyban, a főreáliskolában helyettes, majd rendes tanár. Itt írja első krónika-tanulmányait. 1904-ben Pestre kerül, a Kereskedelmi Akadémián tanít történelmet 1914-ig. Figyelme a gazdaságtörténet felé fordul. 1907-ben a Történelmi Társulat választmányi tagja, 1909-ben az árpádkori történelem magántanára a budapesti egyetemen. 1913-ban rábízák a Társulat és a magyar történettudomány központi folyóiratának, a Századoknak szerkesztését. 1914. július 14-én Békefi Remig halála után kinevezik a művelődéstörténeti tanszék professzorának, 1915-ben az Akadémia levelező tagjává választják. 1920-ban a béketárgyalásokra utazó delegáció történeti szakértője. Közeli kapcsolatban áll Teleki Pál gróffal, s mint a Társulat egyik vezetője – két évtizedig alelnöke, ügyvezetője –, gróf Klebelsberg Kunóval. A húszas években tagja a Közoktatási Tanácsnak (1921–1926), majd a magyar tudomány-politika mintegy csúciszervének, az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának (1922-től), 1927 júniusától (létrehívásától) ügyvezető igazgatója az Országos Ösztöndíj-tanácsnak, 1928-tól a nemzetközi történettudományi bizottság magyar delegátusa, 1933–38 között a Bizottság tagja.

Amikor e száraz életrajzi adatokat előrebocsátom, teszem azt egyrészt azért is, hogy világossá váljék: olyan sokoldalú, nagy munkásságú történetíróról kell itt ma szót ejtenem, akit egy előadás keretében nem követhetünk – működésének minden területén – nyomon. De teszem ezt azért is, hogy jelezzem: nem egy életrajzi méltatást szeretnék elsősorban adni, mely egyszerűen a „régidők neves embereinek” cím, rang, társadalmi megbecsülés etc. miatt kijár, hanem egy nagyon is élő, mai szakmai munkánkra is hatással bíró tudományos életműben rejlő történetírói problémákat kíséreljek keresni. A tudósról – meggyőződésem – nem életrajzával, pályája méltatásával kell megemlékezni. A tudós életműve nem életrajzi adatok sora: életműve gondolatait rögzítő írásaiban, szerkesztéseiben, tanítványai munkásságában rejlik. Domanovszky szellemi hagyatéka élő hagyatéka: történetírásához, tárgyyszerűségével tiszteletet keltő munkáihoz ma is nyugodtan fordulunk kutatásaink közben, történetírói megoldásain újra és újra elgondolkozunk,

*Előadásként elhangzott 1977. november 18-án az MTA II Osztályának felolvasó ülésén Domanovszky Sándor születésének centenáriuma alkalmából.

tudományszervező, tanári egyéniségének önzetlenségét, tudományszeretetét csodáljuk. A következőkben – számolva az előadás szabta keretekkel – néhány, ma sem aktualitás nélküli témakört ragadunk ki munkásságából: a filológus Domanovszkyt hozzánk közelebb hozó krónika-tanulmányokat, gazdaság- és társadalomtörténet írásának módszertani kérdéseit, a 18–19. század fordulóját érintő kutatásait, végül röviden a tudományszervezőt s a tanárt.

I.

Domanovszky Sándor első tanulmánya 1895 nyarán jelent meg a korabeli művelt, humánérdeklődésű középosztályhoz szóló folyóiratban, a *Hazánkban*. A dolgozat igazi milleniumi témát boncolgat: Árpád sírjának hollétét keresi. A meglepő nem is az éppen csak 18 esztendő diák témaválasztása, hanem az, hogy a dolgozat a szerző életkorát meghazudtoló filológiai felkészültséggel és íráskészséggel fog Anonymus jólismert 52. fejezetének elemzéséhez. Kitűnő latintudás, a kiadott okleveles- és krónikaanyag kritikai használata, érett történést sejtető tájékozottság a középkori határleírások módjában – s mindez párosulva a szakirodalom historiográfiailag rostált használatával, a probléma világos exponálásával, szinte kiforrott írás- és szerkesztési móddal. Talán az sem véletlen, hogy amikor Domanovszky a cikket néhány évtized múlva ismét ki akarja adni, csak annyiban változtat a szöveg kéziratán, hogy az újabb kutatási eredményekből néhány mondatnyi kiegészítést fűz hozzá.

S ha elolvassuk ugyanezen hónapokban megjelent más kisebb cikkeit, majd a következő évekből származó egyetemi szemináriumi dolgozatait Brunchildről, az Istvánfynál előforduló külföldi helynevekről, vagy a Szent László-korabeli okleveles gyakorlatról, Paulus Diaconus forrásairól – azok szerzőjében szinte kész történést kell felfedeznünk. Ugyanaz a nyugodt, kiegyensúlyozott, leíró stílus jellemzi, ugyanaz az első pillanatra is áttekinthető szerkesztés, melyben a századelőn kelt krónika-tanulmányoktól az 1940-es években befejezett József nádor kötetig bezárólag későbbi művei íródtak. Ha a kis írások némelyikének hátlapján nem lenne feltüntetve a szeminárium címe s a szemeszter dátuma, hajlana azt hinni a mai kutató: kiadásra végül is nem került késői tanulmányokat tart kezében.

A dolgozatok amellet, hogy a humán tudományokban szokatlanul korai érettséget, egyben hallatlan szakmai jártasságot is tükröznek, mind a meroving-kori, mind a longobárd-kori írás, a kiadott francia és német okleveles anyag alapos ismeretét, a vonatkozó szakirodalom teljes „kézbentartását” tanúsítja. Szerzőjük olvassa Waitz, Wattenbach, Mommsen, Michelet munkáit, pontosan elhatárolja a szakirodalom vitás kérdéseit. Az pedig, ahogy pl. Paulus Diaconus forrásairól írva kútfőjének nyelvezetét elemzi, majd a leírt események zárt logikájú elemzése folytán határozza meg az interpolációkat – már az egyetemistában a későbbi krónika-tanulmányok mesterét mutatja. Kis oklevéltani dolgozatában Szent László okleveleit veszi sorra: vizsgálja azokban az oklevél-formulákat, a stílust, s ezek alapján hasonlítja össze a 12. század második felének okleveles gyakorlatát a Szent István korabelivel, megállapítva a néhány évtized alatt végbement hanyatlást.

A dolgozatok, s rövidrefogottan ismertetett eredményeik azért is kelhetnek bennünk méltán meglepetést, mert a modern történettudomány történetében az ilyen

korai szakmai érettség majdhogynem párját ritkítja. A 19. század második felében elfogadottá váló szaktudományos kritériumok, s különösen a szaktudományos fejlődés azon sajátossága, hogy e kritériumok a középkorkutatásban alakultak ki, egy sor olyan hosszú, fáradságos tanulással elsajátítható ismeretanyagot követelt meg a történésznek készültől, melyek kizárták már a múlt század végén is a néhány évtizeddel előbb, az autodidakta történetírás korában még igen gyakori esetet, hogy kiemelkedő tehetségű, mozgékony gondolkodású szorgalmas fiatalemberek huszonéves korukban dolgozataikkal akár az Akadémia tagjai is lehettek. Ha csak arra gondolunk, hogy éppen a kor elsőszámú szakmai normája: a középkori források eredetiben olvasása, s a hiányos, gyenge forrásadottságokból származó követelmény: a források különböző részeinek egymásra vonatkoztatása, mind az okleveles, mind az elbeszélő források kritikája megkövetelte hatalmas köztörténeti tényanyaggal való szabad bánásmód – a történeti műveltséganyag birtoklásán túl – milyen kifinomult gondolkodásbeli iskolázottságot kíván – érthetővé teszi a kérdésfeltevések jogosságát, vajon Domanovszky e korai szakmai érettsége egyszerűen neveltetésből, iskolázottságból magyarázható. Tudjuk, hogy apjának, a jónévű Dante-kutatónak, a filozófia professzorának hetedik, de egyetlen életbenmaradt, igen-igen késői gyermekeként otthon, védetten s a tudomány szeretetére – költséget nem kimélve – nevelték, s hogy már gimnazista korában a latin mellett kiválóan tud franciául, kiválóan beszél németül. Már 18 évesen bemutatják az öreg Szilágyi Sándornak, aki a kamasz-historikusra rá is bízta a nagy milleniumi történeti kiállítás egyik termének rendezését. Vagy mindemellett egyéni pszichikai strukturáltságra is visszavezethető e jelenség? Vagy alkotás-pszichológiailag vizsgálva a tudományos teljesítményeket: e korai szakmai érettség hozzájárul-e ahhoz, hogy Domanovszky élete későbbi szakaszán – újra és újra fiatalkori témáihoz, a középkori forrástanulmányokhoz visszatérve – lényegében ugyanazokkal a módszerekkel közelít krónikáihoz, mint több évtizeddel korábban?

Ezek a korai dolgozatok ugyanakkor segítenek Domanovszky történetírása, történetírói módszere genezisének feltárásában és helyének kijelölésében is. Mutatják, hogy a magyar történettudomány első módszeresen képzett nemzedékének szemináriumaiiban miként nevelődött fel az a történész-generáció, melynek tagjai Domanovszky mellett a néhány évvel fiatalabb Szekfű Gyula, Hóman Bálint, majd az ezután következők: Eckhart Ferenc, Hajnal István, Szentpétery Imre és a többiek – akik szakmai felkészültség, iskolázottság tekintetében európai színvonalra emelik később a magyar történetírást. E mesterek között kell említenünk a rendkívül invenciózus Marczali Henriket, aki a maga zsenialitásával néha igaz, hogy fejből idézi – és sokszor tévesen – forrásait, de aki a magyar középkori kútfők első rendszeres áttekintését készítette el, s aki az 1870-es években végigutazza Európa minden jelentős történész-professzorának szemináriumait, megismerkedik Ranke történetírói iskolájával, a „szakállas Wattenchach”-hal, az a Marczali – aki, tegyük hozzá, képes volt arra, hogy mind az árpádkori források kritikája, mind az újkori történelem köréből meghirdetett társadalom- és politikatörténeti szemináriumain diákjaival megértesse részben a párizsi Ecole des Chartes, de főként a porosz történetírás módszertani vívmányait. Említenünk kell Fejérpataky Lászlót, aki az ekkor az európai medievisztika élére ugró osztrák történeti intézet, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung, mindenekelőtt a forráskritika egyik máig legkiemelkedőbb mesterének, Theodor Sickelnek cizellált diplomatikai, paleográfiai iskoláját képviseli a budapesti egyetemen és a segédtudományok művelésének rendszeres kiépítését sürgeti a magyar

történetírásban. Mellettük – ugyanúgy, mint a későbbi vitapartner Szekfű Gyula esetében – a jó öreg Mika Sándort találjuk ott azon tanárok sorában, akik meghatározzák Domanovszky történeti látásmódját, történelemhez közelítését. A Mika-szeminárium, amelyben az Eötvös kollégisták nemcsak az oklevélolvasást, a kiadott magyar és európai okleveles anyag adott szempontú felhasználását, a Monumenta Germaniae, a forráskiadványok és általában a források feltétlen tisztelétét tanulták meg, melyek Marczalinál és Fejérpatakynál tökéletesen elsajátíthatók voltak, hanem ahol egyedülálló képességet szereztek a történeti irodalomban való tájékozódásra, ahol Niebuhrt, Rankét, Waitzot, Wattenbachot, de ugyanúgy a franciakat, mindenekelőtt Michelet-t kötettszámra olvastak, megérezve sokmindent a kritikai szellem szerepéből a történetírásban, a történetírás igazi öröméből, az összehasonlításból.

Ilyen szellemi környezetből, a rendszeres forráskutatásra nevelés ilyen műhelyeiből és természetesen Domanovszky egyéni érdeklődéséből származtatható a középkori források kritikájában való elmélyülés, mindenekelőtt az egyetem elvégzése után egymást követő krónikatanulmányok. Utolsó éves korában készíti el doktori disszertációját (1899) a Dubniczi Krónikáról, melyben az Illésházyak dubniczi kastélyából előkerült 15. századi kódexet veszi vizsgálat alá: amolyan iskolatanulmányként sorra tárgyalja a kódex formáját, külső alakját könyvészeti szempontból, a kódexbe tett, későbbi sorsáról árulkodó, de nem a krónikához tartozó bejegyzéseket, a krónika kronológiai utalásainak alapján az íratás korát, majd – s ez már szinte előrevetíti a későbbi krónikatanulmányok sorsát – összefüggéseit a többi krónikával. Domanovszky ugyanis a rendkívül alapos filológiai összevetésben már nem is annyira a 15. századi események elbeszélése miatt tartja érdekesnek a Mátyás-korabeli szöveget (melyet saját korára amúgy is kevés forrásértékűnek mond), hanem azért, mert az fenntartott egy Nagy Lajos korabeli töredéket. Azzal, hogy tanulmányának végén ezt tartja fő érdemének, sejteti, hogy a szerző el fog indulni korban visszafelé, s keresni fogja a korábbi krónika-szerkesztmények egymásraépülését. Már itt tisztán felvázolja krónikáink családfájának két ágát: a Bécsi Képes Krónika és a Budai Krónika családját. S ezzel a modern hazai középkorkutatás egyik alapozását végzi. A huszoneves fiatal pozsonyi középiskolai tanár már ezzel beírta nevét a magyar történetírás történetébe.

A krónikák egymáshoz való viszonyának meghatározása közben jut el Domanovszky Kézai Simon IV. László korabeli krónika-szerkesztményéhez. Már a Dubniczi Krónika szövegösszehasonlításánál felfigyelt rá, mint viszonyítási pontra a szövegábrázolásokban, majd a két krónikacsalád elkülönítésében elsősorban ennek szövegére támaszkodik. Logikusan zárja tehát a krónikatanulmányokat – további kisebb szerkesztmények taglalása mellett – Kézai Simon mester krónikájának impozáns elemzése.

S itt talán azért érdemes néhány percre elidőznünk, mert a Kézai-tanulmány megítélésünk szerint egy általánosabb módszertani-historiográfiai kérdést rejt magában: történetészleletnek és filológiának viszonyát a történetírói gondolkodásban.

Ha végigolvassuk most már nemcsak a századforduló, hanem a korábbi és napjainkig húzódó ilyen témájú irodalmat, azonnal világossá válik: a korai elbeszélő forrásainkkal való foglalkozást – tudománytörténeti perspektívába állítva – nemcsak a szaktudomány művelésének valamiféle öncélú szándéka vezette, hanem az amögött mindig meghúzódó *nemzeti problematika*, ennek is egyik legkényesebb, legérzékenyebb része: a nemzet származásának, eredetének, vagy legalább is származástudatának kérdése. E származás-

tudat „hic Rhodusa” a századforduló nemzeti gondolkodásában: vajon a magyarok hun, finn-ugor, vagy bolgár-török rokonságú nép-e? Különösen az első, a hun kérdés bírt ideológiai hangsúllyal. Márpedig a hun eredet gondolata éppen Kézai Simon krónikájában maradt fenn. – A magyarság hun származásának, illetve rokonságának alaptézise mindig szorosan hozzákötődött a forrás, Kézai hun-krónikájának megítéléséhez. A kérdés: vajon a magyarok hun származásának tudata az 1270–80-as években író krónikás, Kézai Simon kompilációja, aki azt csak az 1270-es években vette át, a magyarokat és hunokat azonosító nyugati szövegekből, s innen került át a köztudatba, vagy pedig már a honfoglaló magyarok is tudtak arról, hogy ők a hunok rokonai lennének, annak a vitéz népnek leszármazottai, akik többszáz évvel korábban egyszer már bírták a Kárpát-medencét, s megverték fél Európát. Vagyis a kérdés kettős: részben a hun eredetmondának megítélése: a *hun rokonság tudata* korai hagyomány-e, amely a századvég kozgondolkodásában kis kapukat hagyott annak a nemzeti büszkeséget melengető gondolatnak, hogy a magyarok valamilyen módon valóban a hunok rokonai, s erről tudtak a honfoglalás körüli időben. A kérdés másik része viszont annak filológiai eldöntése: vajon *mikor foglalták írásba, s milyen forrásból* a hun-magyar rokonságot. A kutatás és a hun kérdés vitája is két vonalon mozgott – az etnográfia, az irodalomtörténet, valamint a történeti filológia terén. De a kettő eredményei között állandó korreláció mutatható ki. S ez szükségszerű is: nem nehéz ugyanis belátni, hogy aki elfogadja azt a tézist, mely szerint a hun-hagyomány csak a 13. századi krónikás külföldi krónikából származó kompilációja (nevezetesen Kézaié), az eleve tagadja a magyarok régi hun-hagyományát, implicite hun származtatási lehetőségét.

A nemzetietlennek nevezett irányzat (mely tagadta a hun-monda és a származástudat létét, s a hun-krónika írásba rögzítését csak Kézainak tudta be) a századfordulón részben kiszorult azzal, hogy az uralkodó álláspont ugyan elismerte: a hun-krónika Kézai műve, tehát 13. századbeli szerkesztés, de ettől függetlenül létezett a mondabeli hun-hagyomány, s Kézai a 13. században azt a szóhagyományt (mely valószínűleg a betelepedett németektől származik) átvette, rögzítette.

Domanovszky Kézairól írott tanulmánya külön fejezetet szentel a hun-krónikának. Mindenekelőtt azt igyekszik bizonyítani, hogy Kézai elbeszélésének két része, a hun-krónika és a IV. László korabeli része nem lehet azonos szerző műve, hanem a hun krónikát már a korábbi évszázadban írásba foglalták. Ezzel Domanovszky a hun kérdésben a hun rokonság lehetőségét tagadó álláspont utolsó, eddig kétségbe nem vont filológiai érvét, az írásos krónika csak 13. századi kompilációs mivoltát vonja kétségbe. Azt igyekszik bizonyítani: Kézai azt egy korábbi ősforrásból másolja. A hun-krónika ezen ősforrását Domanovszky hajlik a 12. század végére helyezni. A kérdés, mint ismeretes, ma is vita, tudományos vita tárgya. Azt azonban filológiai irodalmunk már tisztázta, Domanovszkynak ebben a kérdésben nem volt igaza, az írásos hun-történet a 13. század végi krónikairó, Kézai műve. De számunkra, amikor a történetírói gondolkodást mozgató tényezőket keressük, Domanovszkynál sokkal inkább az a fontos: vajon a „krónikakutatás nagymestere”, Domanovszky, miért éppen ebben a kérdésben téved?

Nem függ-e össze a filológiai álláspont Domanovszkynak a hun-monda, s ezzel a származástudat általánosabb kérdésében való állásfoglalásaival? Noha azt írja, nem kíván a hun-monda vitájához szólni, ő csak írásos forrás szövegkritikáját fogja itt előadni, mégis elmondja: egyrészt elfogadja, hogy a hunokkal azonos területen élő X–XI. századi

magyarok körében kellett, hogy létezzen e származástudat, és e származástudat nem is idegen népek közvetítésével került hozzánk, hanem az a magyar földhöz kötődő hagyomány, másrészt elfogadja azt is, – szintén a korábbi irodalomból –, hogy csakis e szóbeli hagyomány lehet forrása az írásbefoglalásnak. Domanovszky tehát premisszaként indul ki a hun-hagyomány korai meglétéből, s ezzel már el is árulja, hogy eleve nem hisz abban, miszerint az a késői krónikaszerkesztményből táplálkoznék.

Hogy Domanovszkyt Kézaihoz és így a hun-történethez is kimondottan filológiai szempontok vezették, kétségtelen. Sőt, egész korabeli tudományos tevékenységét, történetírói alkatát tekintve, bizonyosra vehetjük, hogy nem is kívánt hozzászólni a magyarok származástudatáról szóló vitához. De hogy érvelése akaratlanul is kapcsolódik a közvéleményben folyó széleskörű vitához, ő is érezte. Tőle teljesen szokatlanul, munkája bevezetésében igyekszik előre tisztázni magát, miszerint el akarja kerülni „azt a gyanút, hogy csak azon pontokat használom fel tanulmányomban, amelyek talán egy előre megalkotott nézet bizonyítására alkalmasak”. Vajon a hun-krónika szerzőségének kérdésében azért tévedett a történész, mert elvettette a filológiát? Vagy egy logikai hibát vétett: s nem figyelt fel arra, hogy ha a korai hun monda, s ezzel a származástudat élését elfogadja, eleve preconcepcióval nyúl a filológia fegyveréhez? Vagy a történetíró gondolkodásában olyan mélyen mozognának emocionális tényezők, hogy azok még a legkiválóbb forráskritikai munkákon is átütnek? Kérdések, melyeket akár egy esetben is, így Domanovszky Kézai tanulmánya esetében is csak hasonló jellegű elemzések s ezek összevetése után tudnánk bizonytalán megválaszolni.

Domanovszky krónika-tanulmányainak eredményei, kevés kivétellel időtállóknak bizonyultak a későbbi, a krónikakutatásban már komplexebb módszereket alkalmazó történetírás előtt is. Historiográfiai értéküket azonban mégsem csak eredményeik időtállósága adja, hanem a *szövegkritikai módszer* finom alkalmazása. Annál is inkább indokoltnak látszik ennek kiemelése, mert a későbbi történetírás, mindenekelőtt a majd nagy szintetizálódásokat adó szellemtörténet meglehetősen malíciával emlegette a történetírásnak azon periódusát, amikor történészeink úgymond elmerültek az Anonymus-kérdésben és a krónikaproblémákban. És volt olyan időszak a magyar marxista történetírás történetében is, amikor a filológia, a forráskritika és a forrástanulmányok nem kapták meg az őket megillető helyet.

Kétségtelen: a szövegkritika a történetírás története korábbi periódusának volt terméke. Az az időszak hívta életre, amikor a források összegyűjtésének még sok altruizmussal művelt foglalatosságát szükségszerűen felváltja a források szakszerű kritikája. A kor történetírója nem tud menekülni a forrás igazététől, s tudományának legnagyobb teljesítményét a forrás szakszerű elemzésében látja. Számukra már nem is a megtörtént történelem, hanem az arról hírt adó forrás, s annak hitele a fontos. A magyar történelem korai időszakában, mint ismeretes, rendkívül gyér az okleveles anyag, s az elbeszélő források is – részben a késő középkori pusztulások miatt, részben a magyarországi írásbeliségnek a nyugati országokhoz képest késett fejlődése miatt, – rendkívül mostoha szöveggörnyezetben, nehezen felfejthető történelmi körülmények között maradtak fenn. Szinte természetesnek kell tehát tekintenünk, hogy a 19. század végén mind határozottabban szervezeti kereteit és programját is kereső magyar történettudományon belül szembe kell nézni az elbeszélő források kritikai megrostálásának ferasztó igényével.

Domanovszky krónikatanulmányai ezt végezték el. E téren kifejtett munkássága majd a 30-as években tetőzik, amikor a Szentpétery szerkesztette *Scriptores* kötetében máig el nem ért színvonalon, a forráskritikai szempontok, az áttekinthetőség és a szöveg eredeti szerkezete megőrzésének igényét egyesítve kiadja a 14. századi krónikaszerkesztmények, Kézai Simon szövegét. Ami most már Domanovszky történetírása szempontjából érdekes: ezen korai forrástanulmányoknak, a források hallatlan tiszteletének és tiszteletben tartásának nagy részük van abban, hogy Domanovszky történetírásában a forrásnak, a forrásbázisnak és a cizellált forráskritikának mindig nagy szerepe lesz.

II.

Domanovszky Sándort úgy tartja számon a magyar történetírás, mint az újabb magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás atyját. És joggal.

Mint ismeretes, a gazdaságtörténet-írás megszületését a historiográfia világ- illetve Európa-szerte hozzáköti a kapitalizmus virágkorához, s jogosan hangsúlyozza annak szemléleti funkcióját: a kereskedelemből a termelő munkához kapcsolódó üzemágakból épülő polgárság világfelfogása tör magának azzal a történetírásban utat. 1879-ben megjelenik Inama Sternegg *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*-je, 1894-ben megindul a nemzetközi gazdaságtörténeti folyóirat, a *Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* és ugyanabban az évben megindul Magyarországon a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*. A folyóirat – mely a középkor, de főként a koraújkor, a 16–17. század időszakából közöl résztanulmányokat: a birtokgazdálkodás, a birtokjog, a halászat, s nem utolsósorban a kereskedelem története köréből –, rendkívül sokféle adatot hoz a felszínre, az összegyűjtött anyag valamiféle rendszerbefoglalása azonban már meghaladja a magyar történetírás erejét. Amellett, hogy a gazdaságtörténet-írás korabeli legjobb képviselői nem is gondolnak még az összefoglalásokra, a magyar történetírásban is uralkodóvá, majdhogy nem eluralkodóvá válik a politika története, az állam életével összefüggő jelenségek iránti érdeklődés. Ezekhez csatlakoznak azután a Habsburg Monarchiában Magyarország helyét – a Habsburg–magyar viszonyt – történetileg feszegető témakörök (függetlenségi hagyomány, az országgyűlések története) és mind harsányabban az 1910-es években a nemzetiségi kérdés.

Ilyen körülmények között kezd Domanovszky Sándor a gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkozni. Annak magyarázata, hogy a krónikatanulmányok immár fiatalon nagy elismerést aratott szerzője, miért kezd váratlanul egy eddigi kutatásai területétől távoleső témával foglalkozni, nem nyúlik vissza semmi historiográfiai, vagy történetelméleti indítókra. Magyarázata egyszerű: a pozsonyi középiskolai tanár tudományága műveléséhez a fővárosba törekszik, s itt 1904 őszén a Budapesti Kereskedelmi Akadémián kap történelemtanári állást. Minden különösebb megrázkódtatás nélkül kezd most a kereskedelem történetével foglalkozni, először csak a felső kereskedelmi iskolák történelem-tankönyveit írja meg (az ókortól a legújabb korig), majd az 1910-es években megszületik a magyarországi középkori vámtörténet három klasszikus alkotása: a Harmincadvám, a Mázsaszekér, majd A szepesi városok árumegállító joga. A tanulmányok, mint egy alkalommal maga Domanovszky írja, csak „melléktermékei”, előtanulmányai egy nagy tervnek: a középkori magyar vámtörténet összefoglalásának. A tervhez a már

ismert rendszerességgel és alaposággal lát hozzá: sorra búvárolja az észak-magyarországi városok levéltárait, mindenekelőtt a szepességieket, ahol Domanovszky még – családja illetősége révén – amúgy is otthon érezte magát. Vessünk egy pillantást e tanulmányokra módszertani szempontból, annál is inkább, mert azoknak erős kihatásai lesznek a későbbi korszak történetírásában a gazdaságtörténet művelésére.

Bizonyos szempontból azok valóban melléktermékek, illetve előtanulmányok.

Amíg a krónikatanulmányok ugyanis műfajilag kiforrott voltukkal a szövegkritikai megközelítés mintadarabjai, a váموkról írottak módszertanilag jóval kiforrottabbak. Ezeket is a rendkívül széles forrásbázis és a forráskritikai alaposág jellemzi, de egyúttal támad egy olyan benyomásunk, hogy a szerzőt itt is a krónikatanulmányokhoz hasonlóan, elsősorban adatainak megvilágítása, hitelességük eldöntése és felsorakoztatása érdekli. Kétségtelen, visszavezethető ez ismeretelméletileg a pozitívizmus tényfogalmára, amely a forrásban előforduló adatot azonosította a történeti ténnyel, s számára az bírt bizonyító erővel, ha egy állítást minél több hiteles forrásból származó adattal támaszthatott alá. Így a történeti értékelés bizonyítása elsősorban a vonatkozó forrásbeli adatok kritikai vizsgálatára szorítkozott. A történetírói alapállás eredetét Domanovszky esetében, aki egyáltalán nem volt teoretikus történetíró, jobban a korábban kialakult forráskritikai gyakorlatában kell keresni. Rokonthatóak a krónika- és a vámtörténeti tanulmányok a kifejtés módjában is: említi az adatot, előfordulási helyét, majd a főszövegben hozzáfog forrástani elemzéséhez. Az elemzés során azután kibomlik előtünk szinte az egész társadalmi és gazdasági élet, megjelennek az ablakaiknál árusító kovácsok, szücsmesterek, a vámtarifajegyzékbe betoldást készítő „ravasz ember”, aki szándékolt olvasati hibával terjeszti ki a vámost árúk körét, s akit a szerző látható élvezettel csíp nyakon most, többszáz évvel később. Mégis, a hús-vér emberek – akiknek pedig szokásait a szerző maga előtt látja, nyelvezetüket is tökéletesen érti – csak mintegy háttérben maradnak, s tevékenységükről, állapotukról csak egy-egy, a vámok fejlődését jelző oklevéladat kritikai érvelései közé szorítva hallunk.

És itt következik másik észrevételünk: az immár forráskritikailag mintaszerűen megrostált adatok felsorakoztatása az intézmények, a rendelkezések, szabályok fejlődésének dokumentálását adják. Nem magát a gazdaságtörténelmi folyamatot – hogy pl. a vámok mennyiben, s hogyan illeszkedtek az ország gazdasági életének egészébe stb. –, nem a társadalmat állítja a szerző elé, hanem azok jogviszonyait, intézményeket s az ezekről valló adatokat.

Amikor Domanovszky gazdaságtörténeti tanulmányainak ilyen módszertani sajátosságaira, „előtanulmány” jellegükre fényt derítünk, külön fel kell figyelniünk Domanovszky gazdaság- és társadalomtörténet-írásának már e tanulmányokban is világosan kidomborodó *metodológiai* érdemeire. Nem arra, amit már említettünk, hogy ui. olyan korszakban fordult a gazdasági-társadalmi jelenségek felé, amikor a politikai történet uralta a történetírást, hanem mindenekelőtt arra is, hogy jól látta: csakis a forrásainak adatait a kritikai megsűrés útján megjelenítő, a történet egyediségét is látó kutatói megközelítés képes a társadalom, a gazdaság működését, a működés sokszínűségét, a cselekvő ember tevékenységének motivációit feltárni. És Domanovszky történetírásának, sőt mint az előadásairól készült jegyzetek, saját előadás-vázlatai is bizonyítják, egész történelemtanári tevékenységének is ez maradt egyik központi törekvése: a társadalom életének, az

egyének társadalmi cselekvési motívumainak megragadása. Ha volt Domanovszky történetírásának történetelméleti – azaz metodológiai – alapköve, úgy ez volt az.

Összefügg-e azonban ez a tudományelméleti alapvonás, mely a történetírás fő feladatának e *sokszínűség közvetítését*, a feldolgozás során annak feltétlen megőrzését hirdeti azokkal a módszerbeli (metodikai) sajátosságokkal, a bizonyos „*előtanulmány*” *jelleggel*, amelyről előbb szóltunk? S miként függ össze mindez a Domanovszky tanulmányok eredményeinek jellegével, hogy ugyanis azok végeredményben az *intézmények feltárását* adják?

A kérdések megválaszolásához közelebb jutunk, ha ugyanilyen szempontból megvizsgáljuk röviden a történetírásának ugyanezen periódusában készülő – kéziratban maradt – társadalomtörténeti előadásait is, melyek egyúttal Domanovszky egyetlen szintetizálási kísérletét is jelentik.

Ezekre az előadásokra is áll az a megállapítás, ami az egyidőben keletkezett vámtörténeti írásokra: módszertanilag bizonyos mértékig félúton megállnak a forrástanulmány és a par excellence társadalomtörténet között. Ahogy a harmincadvámról írott tanulmányban, úgy itt is nagy oklevélkritikai fejtegetéseket találunk a főszövegben. Amikor a szabadok dénáiról ír, belefeledkezik a témába, s hosszú – a maga nemében rendkívül éles megfigyelő képességet, analizáló készséget bizonyító – diplomatikai fejtegetésekbe bocsátkozik arról a két oklevélcsoportról – a borsmonostoriról és a heiligenkreuziról –, amelyekben a „*liberi denarii*” kategória előfordul. De hasonló példák egész tömegét sorolhatnánk itt fel. – Figyelemre méltó a másik egyezés is: ahogy a gazdaság, úgy a társadalom esetében is az intézményeket, a társadalmi jogviszonyokat állítja előtérbe. Miért? Azt hiszem, munkái e sajátosságaiban felesleges lenne világnézeti vagy „történetfilozófiai” meggondolásokat keresni. Hacsak annyiban nem, hogy metodikai, szakmódszertani gyakorlatában – mint arra utaltunk – a pozitívizmus egyfajta adat-tény interpretálása itt is kimutatható. Domanovszky a forrásaiból indul ki. A középkori gazdaság- és társadalomtörténet írott forrásai azonban mit tartanak fenn elsősorban: a társadalmi jogállást. Íródni is azt a jogállást érintő, vagy érvényrejuttató esetekben íródnak. A metodikailag az adatot a ténnyel azonosító történetírás, amikor okleveleiből kihámozta a gazdaságra, a társadalomra vonatkozó adatokat, ezek természetesen a jogállapotokról, viszonyokról vallottak. Vagyis a célkitűzés: nem az állami-politikai szférát, hanem a társadalmi életet vizsgálni – annyiban és úgy valósul meg: hogy elsősorban e társadalmi élet kereteit, hierarchiáját, a társadalom tagjainak kodifikált viszonyait világítja meg.

Mindjárt hozzá kell tennünk: ez természetesen nem csak Domanovszky társadalomtörténet-írásának sajátja. A korabeli európai történetírás semmivel sem tart előbbre. A társadalom- és gazdaságtörténet-írás ugyanezen módszerét, a forrásokhoz tapadó tényfel fogás és ennek következtében a jogviszonyok történetének együttmozgását találhatjuk meg a német gazdaságtörténet-írás első nagy művelőjének, Inama Sterneggnek német gazdaságtörténetében, melyet Domanovszky nemcsak adataiban, hanem a középkori társadalmi fejlődés átfogó megítélésénél koncepciójában is használ, és sok vonatkozásban megtaláljuk ugyanezen jellegzetességeket a bécsi gazdaságtörténeti iskola legnagyobb képviselőjének, Alphons Dopschnak századelőn kelt írásaiban. Ebben az irányzatban joggal láthatjuk mind az európai, mind a magyarországi szakszerű gazdaság- és társadalomtörténet-írás úttörését.

De amikor Domanovszky századeleji gazdaság- és társadalomtörténet-írásának ilyen módszertani alapjaira mutatunk rá, azt is el kell mondanunk, hogy Domanovszky nem marad meg valamelyik történetfilozófiai „irányzat” teoretikus módon kijelölt keretei között. Az 1910-es években írott előadása, mely joggal nevezhető talán egyik legszebb munkájának, az árpádkori társadalom differenciálódásának leírása közben olyan valós társadalmi folyamatokat hámoz ki forrásaiból s a társadalmi jogállásokra vonatkozó adatokból, olyan következtetéseket tartalmaz a társadalmon belüli mozgás természetére vonatkozóan, melyeket mai történetírásunkban is elfogadottnak tekinthetünk, vagy újra fölfedezhetünk. Noha a honfoglaló magyarság differenciáltságát – elsősorban az írott forrásokra korlátozottsága miatt – még nem látja tisztán, pontosan kimutatja a szabadok süllyedésének folyamatát, a mezőgazdasági termelés, a megtelepedés rétegeket, osztályokat alakító voltát, a nemzeti viszonyok felbomlását, a kalandozások „harcias elemei”-nek bekövetkező süllyedését a mezőgazdasági termelésbe nem illeszkedésük következtében. És korszerű érveket hangoztat akkor is, amikor arról szól, hogy a forrásai által tükrözött „jogi különbségek csak ott támadnak, ahol a társadalomban már előbb gazdasági ellentétek fejlődtek”.

Mindezek után azt hiszem, fel kell tenni azt a – mind a tudománytörténet, mind a történettudomány a nem utolsósorban a gazdaság- és társadalomtörténet-írás elmélete szempontjából idekívánczó – kérdést: vajon miért maradt el a szintézise a Domanovszky-féle gazdaság- és társadalomtörténetnek? – „Fejemben itt van készen az egész magyar gazdaság- és társadalomtörténet” – mondotta többször is tanítványainak. S elgondolkodtató: vajon élete utolsó 5–6 évében, amikor környezetében mindenki a sok kézíratos előtanulmányra is támaszkodó nagy magyar gazdaságtörténeti összefoglaló megírását várta, a magyar gazdaság- és társadalomtörténeti iskola megteremtője miért fog egészen más, a szellemi kultúra körébe vágó témához? Vajon kötődik-e az elmaradás azokhoz a módszertani sajátosságokhoz, melyekre már eddig is felfigyelhettünk? Milyen irányban keresi ő a szintetizálás lehetőségét?

Nézzük ehhez történetírásának fejlődését a háború utáni időszakban. Domanovszky – összhangban kora történetírásával – az 1910-es években mindazon jelenségek vizsgálatát, melyek kívül estek „az állami élet külsődleges jelenségein” (politika, háborúk) a művelődéstörténet tárgyának tekintette. A két világháború között ehhez képest elvi célkitűzésében határozottan előrelép: a művelődés történetét nem egyszerűen az állami és politikai életen kívül álló szférákkal foglalkozó diszciplinának tartja, hanem egy lépést téve a francia „civilizáció”-konceptió irányába, abba az emberiség minden kultúralkotását, így az államot is beletartozónak mondja. A művelődéstörténet eszerint komplex történettudomány, amely integrálja a gazdaság, a társadalom, a vallás- és a „szellemtörténet”, jog-, alkotmánytörténetet. Ugyanakkor a totális kultúrtörténeti felfogást a *gyakorlati kutatómunka feladataihoz* érve korántsem érvényesíti, hanem a *művelődéstörténet szintetizáló jellegének* szempontját félretéve, a hagyományos módon bizonyos kutatási területekre szűkíti azt. S ezek: a gazdaság- és társadalomtörténet, a közigazgatás és „szellemtörténet”. – Vagyis, noha a kor művelődéstörténeti iskolájának, mely a szintetizálás igényével lépett fel, elméleti alapvetését ismerte, a történetírói gyakorlatban, mint azt e korszakban keletkezett kisebb tanulmányai is mutatják, az évtizedekkel korábban elért módszertani elveket nem haladta meg.

Új vonás a két világháború között a Domanovszky-féle művelődéstörténeti felfogásban a társadalmon belül az *élet* bemutatása igényének fokozott hangsúlyozása. Az általa szerkesztett Magyar művelődéstörténet előszavában áttekintve a művelődéstörténetről vallott nézeteket az európai történeti irodalomban, a leglényegesebbnek azt tartja, hogy bebizonyosodott: „a kultúra . . . társadalmi alakulás s a társadalom is kultúrájának keretei között öl.” Társadalom és kultúra ezen szoros összetartozóságát szem előtt tartva fogalmazza meg: „Az ember . . . csak mint közösséget alkotó, kulturált lény tárgya a történelemnek.” A művelődéstörténettől tehát azt várja, hogy kutatója „az elmúlt életet át tudja élni, összefüggéseit meglássa s így a saját szellemén át feleleveníthesse”. „A történetíró – mondja – az élet kérdéseivel akar tisztába jönni”(13. l.). – A program – ha terhes is a szellemtörténeti módszerek beszívárgásától és bizonyos eklekticizmustól – kétségtelenül újszerű és ebben a vonatkozásban is kamatoztatja mindazokat az eredményeket, melyeket ekkor már a francia Annales, a németországi kulturtörténeti iskola és az etnográfia, valamint a korabeli szociológia, az életmódvizsgálat, a társadalmi élet mind rejtettebb zugaiba való behatolás terén elért.

Ennek a célkitűzésnek, melynek központjában szintetizálási pontként a társadalmi élet áll, részben az egyetemi előadásokban és a híres mezőgazdaság-történeti dolgozatokban eredményei is mutatkozik. A Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből c. sorozat füzetei – amellet, hogy a két világháború közötti magyar történetírás egyik legjelentősebb kezdeményezését képezik –, valóban sok ponton ablakot is vágnak olvasóink részére a 18. századi uradalom és általában az agrárnépesség életébe; bepillantást engednek a termelésbe, általában a nagybirtokon folyó gazdálkodás működésébe. Így több tekintetben a tanítványok megvalósítják azt, amit tanáruktól csak előadásaiban, instrukcióiban hallhattak. De arra is fel kell figyelniünk: a birtoktörténetek végeredményben szintén csak résztanulmányok, s szintézist csak a valamikori igazgatási egység szintjéig jelentenek. Mint ahogy az első füzet bevezetőjében a szerkesztő mondja: ahhoz, hogy bemutathassák a mezőgazdasági életet, meg kellett keresni a „szervezeteket”. Domanovszky ismét azokat a kereteket keresi, s találja meg a birtokban, melyek között „a gazdaság élete” mozgott. Vagyis a szintetizálási pont ismét beszorul a történeti feldolgozó munkában a társadalmi-gazdasági élet korabeli *keretei* közé.

Ugyanezt a módszertani megfontolást mutatják egyetemi előadásai is, ahol – mint azt részletesen kidolgozott óravázlatok mutatják – hatalmas ismeretanyagot közölve lényegében feldolgozta a magyar társadalom történetét 1790-ig. A volt hallgatók jegyzetei arról vallanak: tanítványai előtt a részletkérdésekben képes volt megjeleníteni a társadalom fejlődésének főbb mozgatórugóját. De ezek a jegyzetek azt is tanúsítják, hogy a Domanovszky-előadások felépítésében a központban szintén a bemutatni kívánt élet „keretei”, az azokat szabályozó törvények, okleveles adatok állanak.

Történetírásának ez a módszertani sajátossága kétségtelenül az egyik oka annak, hogy a már a századelőn európai színvonalon művelt Domanovszky-féle gazdaság- és társadalomtörténetírás nem jutott el a szintézisig: azért nem, mert kitűnő iskolázottságú művelője, ha fel is ismerte a gazdaság- és társadalomtörténet írásának, szintetizálásának egyik alapkövetelményét, hogy ui. annak – a kormányok, diplomácia stb. szférájában mozgó és azok adatait kronológiai rendben előadó politikatörténettől eltérően – a társadalom életében, annak bemutatásában kell a szintetizálás alapját keresnie, azt a metodológiai-tudományelméleti alapot, amelyen ez a szintézis megvalósítható lenne –

nem találta meg, mint ahogy kortársai sem találták. Gátolta őt – aki egyedül rendelkezett ehhez kortársai között felkészültséggel – ebben az, hogy a *történeti összefoglalás alapját csak azokban a keretekben tartotta lehetségesnek, mely keretek között a társadalom élete a maga korában lezajlott*. Gátolta őt az is, hogy mivel a társadalom életében a *sokszínűséget, a történések egyediségét* tartotta döntőnek, *szembeállította ezt a törvényszerűségektől való eltéréssel a történelemben*. S mivel a történeti ábrázolásban e sokszínűség megragadását tekintette főfeladatnak, mereven *elzárkózott a történetírói munkában az absztrakció elől*. „A történelemben nincs veszedelmesebb, mint az absztrahálás és az általánosítás!” – mondja az összefoglaló Művelődéstörténet előszavában. Nem vette észre, hogy azon követelmény elől zárkózott el, amely a gazdaság és társadalom kutatásában s bemutatásában, – mint ezt már természetesen az utókor történésze látja – éppen a Domanovszky által is annyit hangoztatott sokszínűség láttatása miatt, egyik legfontosabb metodológiai követelmény. Maradtak tehát az utókornak a remekbeszabott kis tanulmányok – ahogy szerzőjük nevezte őket: a melléktermékek – a kéziratos töredékek, vázlatok, s nem utolsósorban tanítványainak munkássága, akik a középkori bányá-, kereskedelem és az újabbkori mezőgazdaság történetét sok monográfiával, tanulmánnyal vitték előbbre.

III.

A másik ok, ami Domanovszky történetírásában a társadalom- és gazdaságtörténet művelését hátráltatta, kirándulása az újkori történelem mezejére, a 18–19. század fordulójára.

Messze vezetne bennünket – mélyen a politikai történet, a politikai gondolkodás mezejére – azon okoknak akárcsak felvillantása is, amelyek előidéztek, hogy a középkori filológián nevelkedett, majd egy évtizedig árpád- és anjou-kori vámvizonyainkkal foglalkozó halkszavú Domanovszkyt élete szakmailag legjobb éveiben József nádor 50 évnyi kormányzásának egyik periódusa, az első 17 év története (1795–1812) kösse le. A körülmények pontos számbavételéhez fényt kellene vetnünk arra a megrázkódtatásra, mely a történeti Magyarország széthullásával érte a magyar történetírás gondolati alapjait, sőt azt a társadalmi réteget is, melybe a korabeli magyar történész-társadalom betagolódtott, s mely megrázkódtatás gyökeres változást hozott a történészeknek saját társadalmi feladatairól, a történészi magatartásformáról kialakított álláspontjában, s mely odavezet, hogy szinte minden jelentősebb történészünk megírja a maga ún. „trianoni művét”: a Három nemzedéken, a történetpolitikai tanulmányokon dolgozó Szekfű Gyulától, az ellenforradalmi tudománypolitikáról cikkező Hóman Bálinton, a béke könyvét – a békekötések mintegy világtörténetét – író Marczali Henriken át a békedelegációk történeti érvanyagait filológiai, kereskedelem-történeti, majd nemzetiségtörténeti írásokkal szolgáló Domanovszky Sándorig. De fényt kellene vetnünk a történelem idézésének mind határozottabb integrálódására a politikai gondolkodás alapanyagába, sőt propagandaszlongaszótárába, aminek következtében a történettudomány minden eddigénél inkább nemzeti tudománnyá nőtt, s amihez paradox módon visszavezethető jórészt az a nagy fellendülés, amely a tudomány intézményrendszereinek kiépítése terén (új sorozatok, külföldi történeti intézetek, kiadási viszonyok szervezése) az 1920-as években bekövet-

cikkanyagából – bármely ponton nyúljon is a kor szellemi életének, vagy akár szűkebben: történetírásának történetéhez – minden szál Közép-Kelet-Európa kis népei dolgának ezen ismét rosszul rendezéséhez, a történeti Magyarország ilyen szétesésének traumájához vezet, hosszan kellene szólni a magyar történetírásban bekövetkező azon deformálódásokról is, melyeket épp a fentebbi sokkhatás idézett elő a történetírás belső struktúrájában, és veti vissza éppen a legmodernebb gazdaság-társadalom és közigazgatás-történeti részstudiumokat. Miként hagy fel, hogy csak a korábban említetteknel maradjunk, a középkori gazdaságtörténet, a pénztörténet művelésével Hóman Bálint s fordul a „nemzetibb” tematikájú hun- és székely kérdés, a korábban közigazgatás-történetet művelő Szekfű Gyula a publicisztika felé, hogyan török – természetesen más vonatkozásban – derékbe Marczali társadalomtörténet-írása. Ez az időszak, ez a gyorsodrású ideológia- és tudománytörténeti korszak Domanovszky újkorkutatásának szellemi forrásvidéke.

Domanovszkyknak fel kell hagynia vámtörténeti kutatásaival, mert mint később maga is mondja, az északi megyék elszakadása révén épp a kérdés legfontosabb forrásanyaga került az országhatáron túlra. Azt pedig, hogy mikor jön el az idő, amikor ismét cseh, román, horvát és magyar kutató nyugodt kollegialitásban kutathasson Késmárkon, Lőcsén, Kassán vagy fordítva is: csehek, szlovákok, románok a budapesti levéltárban – 1919 után még sokáig nem láthatta a történész bizonynyal. Először a nyugat-magyarországi határkérdés okmánytárát akarja elkészíteni, de amikor Klebelsberg kedvenc eszméjéhez, újkori forráskiadvány sorozat kiadásához fog, ő is – mint annyi más medievista (az idősebbek közül Károlyi Árpád, Angyal Dávid, a fiatalok közül Mályusz Elemér) – témát vállal a Fontes-sorozatból.

Historiográfiai irodalmunk még adós az 1919 utáni évek magyar történetírásában lejátszódó koncepcióbeli változások alapos elemzésével. Annyit azonban már látunk a kezdeti kutatások nyomán is, hogy az újkori történelem, a „hozzánk közelebb eső korok” – mint mondták – bizonyos tematikai vonalakon történő megközelítése aktuális ideológiai indítékkal történt. A levelezések, tervezetek azt mutatják, ha maguk a sorozat készítői közül sokan nem is, de a korabeli hivatalos történettudomány nagy „ötletgyára” és hatalmas szervezőerejű irányítója, a későbbi kultuszminiszter, a Történelmi Társulat elnöke, gróf Klebelsberg Kuno látta mind a nemzetiségtörténeti, mind a Széchenyi, mind pedig a nádor-kötetek történeti-politikai helyét. Amellett, hogy Klebelsberg személyesen igen jó viszonyban volt József főherceggel – a valamikori József nádor unokájával –, s ez nyilván befolyásolta abban, hogy a Habsburg nádorok tevékenysége köré rendezze az újkori közigazgatás történeti kötetek témáit, a királyság államformáját megtartó, de most már független Magyarországon meghatározott ideológiai funkciója volt a Habsburgok legitimitásának bizonyos nemzeti historizálását adni. Klebelsberg tanácsadó történészei között nem is arat egyöntetű sikert ez a terv, különösen az öreg Károlyi Árpád zsörtölődik, aki jobban szeretné az osztrák birodalmi centralizációs törekvések történetét elkészíttetni a közigazgatás-történeti sorozatban. Klebelsberg új nacionalizmusával azonban a régi, közjogi ellentétpárokban gondolkodó, a Habsburgok uralkodása mögött mindegyre az örökös tartományok és a magyar nemzeti érdekek összeütközését kimutató és bizonyító történetírás már korszerűtlennek látszik. Ő meg akarja „menteni” attól az újkori magyar állam történetének bemutatását, hogy az elmerüljön és beszűküljön a függetlenségi és önállósodási mozgalmak történetére, mely még a kettős Monarchia magyar történetírásának volt központi eszmekegőre. Amit ő ajánl, valóban jobban igazodik

az ún. „modern” aktuális problémákhoz: az újkori magyar államapparátus kiépítésének és működésének rajzát, előtörténetét adni. De azzal, s ezt már csak a következményekkel is számottevő mai történész látja, hogy ezt a Habsburg nádorok működésén kívánta bemutatni, végeredményben visszacsempészte, de legalább is ébrentartotta a történeti gondolkodásban a Habsburg-kérdést.

A programok természetesen nemcsak a politikában, de a szellemi életben sem mindig úgy valósulnak meg, ahogy azokat meghirdetik. S itt is, mint amott, igen sok múlik azokon, akik azt kivitelezik. A történeti forrásanyag alapos feldolgozására, az adatok tiszteletben tartásán túlmenően a szerzőnek a magyar történelemtől kialakult álláspontja is erősen közrejátszott abban, hogy a nádorok, mindenekelőtt József nádor beállításában egy sajátos, részben az 1918 előtti történetírás függetlenségi hagyományait megőrző, részben megmagyarított, új Habsburg-kép bontakozik ki.

Domanovszky az íráskor első három kötetének kiadása után a nádor élete feldolgozása közben szinte az egész magyar történelemtől alkotott, a korábbi évek tanulmányaira is visszanyúló történeti képét tárja fel, mintegy a nádor tevékenységének háttéréként. Itt kap igazán értelmezést egy sor, korábbi kisebb írása is.

Már fiatalkori tanulmányai több helyen árulkodnak arról, hogy a krónikakérdés és a gazdaság-társadalomtörténet mellett Domanovszkynak határozott álláspontja van a Habsburg–magyar viszony, s az e köré csoportosított dualizmus kori történetírás főbb politikatörténeti kérdéseiről. Már 1913-ban, az Árpádok öröklési rendjéről folyó vitához szólva elmondja, hogy ő a nemzet szabad királyválasztó jogát látja érvényesülni a középkorban. Azt hiszem, nem kell részletezni, hogy különösen a gyermeknélküli aggastyán császár halála előtt és a magyarellenességéről ismert Ferenc Ferdinánd már biztosnak látszó uralomrajutása előestéjén milyen aktuális álláspontot takartak a vitában elhangzó vélemények. – Jelentősebb fogódzópontra már a rendiség, illetve a köznemesi rend szerepéről vallott felfogása. Társadalomtörténeti előadásában a köznemesi rend még csak valós nagy szerepe miatt kerül kiemelésre, Szekfű Gyula Der Staat Ungarn-jának ismertetésében azonban Domanovszky már a köznemesség szerepét, illetve szerepének pozitív voltát kiterjeszti az újkori magyar történelem évszázadaira. Jellemző, hogy azért dicséri meg Szekfű könyvét, mert az a 16–18. századi magyar fejlődésben az állam szétszakadása után a köznemesi rendet tartja a magyar nemzeti gondolat őrzőjének és továbbvivőjének. Ezek az apró nyomok, melyek még valóban csak nyomok, nem mutatják meg a továbbhaladás irányát, de már jelzik, hogy Domanovszky gondolkodásában a nemzeti történetfelfogás rendi-függetlenségi elemei élnek. A gazdaság- és társadalomtörténeti, a filológiai munkák egyelőre nem is teszik szükségessé, hogy a töredékekből akárcsak önmagának is határozott kontúrú képet rakjon össze. Megteszi ezt azonban a történeti Magyarország szétesése okainak végiggondolása. – Ugy látja, hogy a baj ott kezdődik, amikor Magyarország idegen hatalommal került perszonális unióba, mert az idegen kormánynak nem volt érzéke a nemzet ősi tulajdonságához, hogy ui. a vendég népekkel – és így a 17. századtól mind nagyobb számban betelepülő nemzetiségekkel – jól bánt, türelmes volt azokkal szemben. Ez a minden nemzeti iránt érzéketlen bécsi politika – mondja – kijátszotta a nemzetiségeket a magyarok ellen, s ezzel megkezdődött az a konfliktus-sorozat először a magyarok–szerbek, majd a más nemzetiségek és magyarok között, mely elvezetett a nemzetiségek kiszakadási törekvéséhez. A magyar

nemzetiségpolitika ha követett is el hibát, akkor az e két tűz közé szoríttatása, Bécsnek a magyar nemzeti törekvések elleni áskálódása miatt történt.

Tudjuk: a történetíró gondolkodási útjának, a koncepcióalkotás folyamatának feltárása mindig is nagyszámú hipotézis közbeiktatásával történik, hiszen a művek, a levelezési anyag nem minden esetben árulkodnak a szerző véleményének indítékairól, arról nem is szólva, hogy ezen indítékokat legtöbbször maga a történész írás, gondolkodás közben fel sem ismeri. Óvakodnunk kell tehát attól, hogy elszórt nyomokból Domanovszky gondolkodásában is valamiféle egyenesre vágott útirányt olvassunk ki. Annyi azonban bizonyos, hogy ha 1919 előtt csak feltételezhetően, de 1919 után már bizonyosan összeállt a magyar történelmi fejlődés egészének megítéléséről a kép, melyben Bécs a nemzet fejlődésétől idegen Habsburg király, másik oldalon pedig a török uralom és a Habsburg abszolutizmus idején a nemzet függetlenség és az önállóság őrzője a rendiség, mindenekelőtt a köznemesség áll. S ha fellapozzuk az 1930-as években a Hóman–Szekfü-féle Magyar történet Szekfü kötetét, különösen a 16–18. század története körüli vitákat, akkor láthatjuk: Domanovszky történetírói gondolkodása ugyanezen érvrendszer mentén mozog. Kiegészülve természetesen a protestáns történetírás erősen függetlenségi irányú hagyománykészletével, melyhez Domanovszky evangélikus voltán túlmenően a szekfüi koncepció erősen katolikus ihletettsége miatt is kapcsolódik.

Azt hiszem, nem csodálkozhatunk, ha József nádor életének feldolgozásából végül is – igaz, már több mint 10 esztendővel Klebelsberg halála után – sok ponton a régi, az 1918 előtti közjogi problematikához visszavezető nemzeti álláspont bontakozik ki. Az újkori magyar történelmi fejlődésnek két útvonalát rajzolja meg: az egyikén járnak az egymásratalált, dinasztikus érdekektől mozgatott Habsburgok és az osztrák tartományok (azaz Bécs), a 18. században hozzájuk édesgetett főúri családokkal, a másikon a magyar rendiség. A magyar rendiség, amelyet Domanovszky most már korántsem értékel olyan pozitívan, mint korábban: kiemeli érdemeiket „a magyar független állameszme hűséges szolgálatában”, de látja maradiságukat, s hogy révükön „a sajátosan nemzeti csak a Corpus Iuris és a Tripartitum egyoldalú, megcsontosodott imádatában jutott kifejezésre” s hogy az a „rendi kiváltságok alapján szembehelyezkedett a jövő fejlődés egyetlen lehetséges alapjával, az alsóbb társadalmi rétegek a korszellemnek megfelelő fölemelésével”. Domanovszky láthatóan a magyar történelemben egyértelműen pozitívnak a renaissanceban meginduló polgári fejlődést „az urbanizálódást” tartja. Ez azonban – mint részletesen leírja – hiába erősödött a 13. századtól elsősorban a bányagazdálkodás és a kereskedelem révén. A 16. századi háborús viszonyok, és Bécs Magyarország ellenes gazdasági törekvéseinek hatására, – melyet a 16. századtól a közös Habsburg-dinasztia támogatott – „a polgári foglalkozás elsorvadt”. Azaz, ha Domanovszky felfogása a magyar történelemtől igen sok szállal kötődik is a rendi-nemesi függetlenségi hagyományokhoz, a rendiséghez illetve a köznemességhez, ebből csak annyi köti, amennyiben egyedül abban találja meg a nemzeti álláspont képviselőjét a centralizáló bécsi törekvésekkel szemben. Ami felfogása társadalomtörténelmi aspektusait érinti – hűen gazdaság- és társadalom-történelmi előadásainak szelleméhez –: ennek az egy érintkezési pontnak kivételével teljesen szemben áll a hűbéri társadalom és a rendiség iránti bármiféle szimpátiájától.

Visszatérve most már a társadalom-történelmi kérdésektől – melyeknél Domanovszky is oly szívesen időzött – a politikátörténethez: József nádort az udvar és a

magyar társadalom között őrlődő politikusnak ábrázolja, aki végül is, közelebről megismerkedve a magyar viszonyokkal, igyekszik az egyetlen „helyes” megoldást érvényre juttatni: az alkotmányosság útját egyengetni. A nemzeti önállóság védelme, de az alkotmányos úton – ez lesz értékmérője most már a magyar politikával szemben is: dicséri a „megfontolt államférfiakat” (Urményit, gr. Zichy Károlyt) s elmarasztalja a más dinasztiaikkal tárgyaló nemesi politikusokat. S Domanovszky nagy gonddal ássa ki azokat az adatokat a bécsi levéltárból, melyek bizonyítják: József nádor ellen mennyit intrikáltak Bécsben e magyarbarát politikája miatt, aminek következtében a nádor egyre jobban összeforrt a nemzettel . . . Az egyik kérdés most már a tudománytörténet számára, hogy Domanovszky munkájában rajzolt Habsburg-kép mennyire vezethető vissza a dualizmus korabeli történetírásnak az alkotmányos 48-asságból táplálkozó felfogásához, s mindenkélett Károlyi Árpád történetírásának, a századforduló bécsi magyar történészeinek alaptéziseihez. S részletes elemzés tárgya lehetne annak kimutatása, mennyire érződik Domanovszky munkáján a szándék: a függetlenségi hagyományokhoz kötődő történeti koncepcióba beilleszteni a Habsburg nádort, s mind határozottabban a „magyar nádort” rajzolni meg személyében, politikájában. Aláhúzva természetesen ezzel mégjobban a bécsi centralizáló törekvések tarthatatlan voltát.

A másik kérdés a magyar történetírás számára az, hogy vajon mennyi hozadékot jelentett a nádor életrajzának a program szándékától eltérően a hagyományos függetlenségi problematikához igazítása. Ebből a szempontból nézve a rengeteg energiát felemésztő 1000 nyomtatott lapnyi összefoglalást – még ha meg is toldanánk az elmondottakat az életrajz szép részeinek felidézésével, bravúros forrásfelhasználási módszerének méltatásával – korántsem tarthatjuk olyan historiográfiai érdeműnek, mint egyéb munkáit. Nem is szólva arról, milyen nagy kárára volt saját történetírásának, hogy a valóban korszerű historiográfiai igény: a gazdaság- és társadalomtörténet hatékonyabb művelése helyett történetírásának virágkorában az avitt Habsburg-kérdés újrafogalmazása köti le.

Amiben Domanovszky Sándor József nádorral kapcsolatos kutatásai igazán nagy historiográfiai érdemmel bírnak, az az újkori források közlése mintaszerű metodikájának érvényesítése. Noha a kiadás alapelveinek kidolgozása Károlyi Árpádék munkája, s noha ezek általában érvényesülnek is a kötetek mindegyikében, legmaradéktalanabb megvalósításuk és kifinomításuk a két nádor, Sándor Lipót főherceg és József nádor iratainak kiadásában található. Talán éppen azért, mert a nádorok állították szakmailag a legnagyobb feladat elé a történetészt? Az „aktakorszak” – vagyis a már intézményeket kiépítő és tömeges forrásokat termelő újkor – legnagyobb forráskritikai és forráskiadási problémáját exponálták ezek: a történetészt, a bemutatni kívánt ügy szálait a forrástermelő szervek bonyolult útjain nyomkövetni, s úgy hozni végül is a legdöntőbb aktát a kiadványba, az olvasó elé, hogy a központban álló akta szerelkevényeiből kitessék annak egész forrásértéke a mondanivaló szempontjából. A nádorok tevékenysége a korabeli igazgatási szervek legkülönbözőbbjeihez kötődött, s így nemcsak egyszerűen rendkívül fáradságos volt utánajárni a nádorhoz kötődő ügy történetének, hanem a történésznek a legeltérőbb provenienciájú forráscsoportok forráskritikai értékelését és tanulmányozását is el kellett előzőleg végeznie. S most, amikor több évtized után végre megindult az iratok kéziratban maradt utolsó kötetének sajtó alá rendezése, amikor kénytelenek vagyunk Domanovszky írásának, gondolkodásának nyomkövetésére, tárulkozik fel igazán előttünk az újkori történetkutatásnak a források sokszínűségéből származó szakmai

izgalma, mely teljesen rációfól azokra a véleményekre, melyek vitatják vagy inkább még nem ismerték fel a forrásfeltárás és a szakszerű kiadás feldolgozással egyenrangú intellektuális értékét, s csak sajnálkozással láthatjuk, hogy milyen kevés gondot fordítunk ma újkori forrásaink kiadásakor a forráskritika alapelveire.

IV.

A tudomány, a modern tudomány már nem redukálható egyszerűen az elért szakmai eredmények összességére. Szervesen hozzátartozik az eredményeket segítő intézmények rendszere, a tudomány adminisztrációja. Domanovszky életműve, tevékenysége ismét figyelmeztet bennünket a modern tudományosság fejlődésének ezen alapmotívumára. Meggyőződése volt, hogy a modern tudománynak szüksége van az adminisztrációra: a folyóiratszerkesztőkre, kik végeredményben gyakran a leghálátlanabb munkát végzik kollégáik kéziratának sajtó alá rendezésével, a tudományos sorozatok, a külföldi kutatások mindmegannyi anyagi és adminisztratív tartozékait ellátó tudományos hivatalnokokra. Mint életrajzi adataiból is láthattuk, kortársai között egyedülállóan sok tudományszervezői funkciót látott el: 30 esztendeig szerkesztette a Századokat, a központi történész folyóiratot, majdnem ugyanennyi évig vezette a Történelmi Társulat adminisztrációját, különböző akadémiai bizottságok tagja, aktívan résztvett a nemzetközi történész-bizottság munkájában, újjászervezte a bölcsészkar művelődéstörténeti tanszékét, dékán, majd rektor volt. S mindezekben a tisztségekben ténylegesen tevékenykedett: mint Társulati ügyvezető, az 1919 utáni gazdaságilag mostoha helyzetben, amikor Klebelsberg a magyar nagytökések közül néhányat, és a pénzesebb arisztokráciát a tudomány iránti anyagi áldozatokra bírta, vezeti a társulati bevételek, részvénytársasági átutalások könyvelését, ő adminisztrálja az 5 illetve 10 000 koronás segélyeket, melyeket a kutató történészek, mint kutatási segélyt kaptak. Gyakorlatilag ő tartja rajta kezét a Társulat bécsi kutatásain, s miközben családját itthon anyagi nehézségek között hagyva, Bécsben diákösztöndíjon élve másolja József nádor iratait, arra is van gondja, hogy az alakuló Bécsi Magyar Történeti Intézet legapróbb gondjaival: szobaberendezésével, csak rántottlevest és kenyérhéjat megengedő anyagi ellátottságával, az öreg Károlyi Árpád villamosbérlet-ügyével foglalkozzék. Noha tele van munkával, gondosan készíti egyetemi előadásainak részletes és roppant anyaggazdag vázlatát – majdhogy nem kész mondatokra fogalmazva –; állandó késésben áll a nádor-kötettel, mégis napi 10–12 órát töltve íróasztalánál, javítja a Fontes-sorozat egyes köteteinek korrektúráját, kilincsel mezőgazdaság-történeti tanulmányainak anyagi fedezete ügyében, adminisztrálja – amellet, hogy szerkeszti – a művelődéstörténeti sorozatot, s szinte fillérvnyi haszon nélkül. A hasonló beállítottságú miniszterrel közösen főzik ki a terveket, miként lehet az itthon megszerzett lepedőket párosával egy-egy ösztöndíjjal kiküldeni, s mint lehet a rossz koronát Bécsbe hajón illegálisan kijuttatni. Apró-cseprő dolgok, de ha ezeket nem intéznék – mert ezek maguktól nem intéződnek – „a tudományos nagyüzem”, ahogy Klebelsberg környezetéből néhányan nevezték a szervezett tudományt – leállna.

Ő a tudományos adminisztrációban nem hatalmi pozíciót keres, hanem az ügy intézését, a tevékenységet magát szereti. Kretschmert olvasva többször emlegeti, hogy ő végeredményben egy „tatkräftiger Praktiker”. Az intézmények világában él – nemcsak a

gazdaság- és társadalom-történetben, hanem saját mindennapi valóságában. Az intézmény- és ügyszeretet munkásságában néha mindenek elé kerül. Hol opportunizmusra, hol bátor kiállásra vezetett. Ez magyarázza, hogy amikor a fiatal Szekfű körül kitör a száműzött Rákóczi-vita, s az egyébként szakmai kritikát író Domanovszky teljesen Szekfű oldalán érzi az igazságot, mint a Századok szerkesztője, majd a Társulat helyettesítő titkára, távol marad a vitától, féltve a válságból éppenhogy kilábalt folyóiratot. Az opportunizmusnak életre szóló rossz viszony a fizetsége. De ugyanezen intézményhez, a Társulathoz, a korábbi Klebelsberg-programhoz, a megkezdett munkálatok rendes befejezéséhez ragaszkodás szabja meg viszonyát Hómannal a 30-as években, aki szeretné elnökségét és miniszterségét új vállalkozásokkal is megkoronázni. Ez a magatartás vezet ahhoz, a később, a felszabadulás utáni igazolásoknál sok keserűséget okozó konfliktushoz, hogy 1942-ben – az előírásokhoz és a szabályokhoz való ragaszkodásától indítva – az akadémiai nagydíj kiosztásánál Hóman Bálint pártjára áll, nem tulajdonítva jelentőséget annak, hogy a németbarátságáról ismert bukott miniszter ellen politikum miatt szólalnak fel, s hogy az állásfoglalás itt már rég politizálást jelent. S talán nem is értett egyet, hogy ez politika kérdése legyen . . . Levelezéseit, rendszeres kimutatásait olvasva, konfliktusait látva, a századeleji állami vagy szakigazgatási adminisztráció tagjainak liberális polgári magatartásformáját látjuk megelevenedni: akik az intézményeket a társadalmi élet legtermészetesebb kereteinek és egyúttal továbbvivőjének tekintik, amelyben résztvenni nem politika, hanem – ahogy ők gondolják – nemzeti kötelesség. Nemcsak történetírásában, de tudományszervezői munkásságában, megjelenésében, munkaerőcsében is sokban kötődött a Monarchia liberális értelmiségi világának felfogásához. A tudomány szolgálatát nemzeti ügynek tekintette, mely felül áll a napi politikán és személyes érdekeken. Közismert volt, hogy tanítványai milyen szorosan kötődtek hozzá, s hogy ő is mennyit törődött azokkal. Mégis, amikor tudományos funkciójából eredően kellett döntenie, ilyen szempontok sohasem vezették. Tudjuk pl., hogy a két világháború közötti korszak történetírásában a felekezeti hovatartozás rendkívül erős szerepet kapott. Érezhető volt ez már a diákok hova-csoportosulásában is, s Domanovszkyt mint protestáns történetírót emlegették. Ha történetírásában – mint láthattuk, különösen korai szakaszában – ez érvényesült is, tudományszervezői munkásságán sehol sem volt érezhető. Mint az Ösztöndíjtanács ügyvezetője, vagy mint a Századok szerkesztője ugyanúgy mindent elkövetett mások tanítványainak érvényesüléséért, ha azokban tehetséget látott, mint sajátjaiért.

Közéleti szerepléséhez hozzátartozott a politikához való viszonya. Csak emlékeztetni szeretnék rá: a kor felfogása a szakigazgatásban, az adminisztrációban való részvételt nem tartotta politikának, s Domanovszky ezen az alapon mindig messze tartotta magát a napi vagy pártpolitikától. Ami még nem jelentette azt, hogy ne lett volna politikai véleménye. De egész társadalmi habitusához éppúgy hozzátartozott a nem politizálás, mint a magában kialakított álláspontjának szilárdsága. Hozzá igen közel álló tanítványai is azt mondták az igazolásokkal kapcsolatos nyilatkozatukban, hogy csak elszórt megjegyzésekben nyilvánult meg állásfoglalása. A türelmességet, nyitottságot, megértést hirdető polgári humanizmusa ugyanúgy értetlenül állt a Szovjetunióban hozott iskolareformok, az iskolák átpolitizálása előtt, féltve a műveltséget a propagandától, mint ahogy szembehelezkedett az Evangélikus Tanáregyesület elnöki székéből az olasz és a német fasizmussal. A civilizáció legnagyobb vívmányát abban látta – az erősödő fasizmus idején –, hogy

kitermelte a türelmet, s az évszázados fejlődés vívmányait attól féltette, hogy „az emberiség egyes csoportjai: felekezetek, világnézetek, nemzetek, társadalmi rétegek nem a meggyőzés és a békés együttélés álláspontjára” helyezkednek. S hogy elvét komolyan vette, azt mutatják szelid egyéniségéből nehezen eredeztethető, sokkal inkább őszinte felháborodásából, világnézeti alapállásából következő személyes kiállása az antiszemita diákszavargásokkal szemben és kiállása a fasizmus üldözze lengyel és francia professzorok mellett.

*

Ha Domanovszky Sándor tevékenységének arányait hűen akarnám érvényre juttatni ez előadás keretében, akkor most meg kellene kísérelnem hosszan vázolni tanári működését. Nemcsak azért, mert mint tanárt – ahogy jegyzetei is tanúsítják – a pontosság, a szorgalom, a tudomány, a kultúra szeretete jellemezte, hanem azért is, mert a kevés közül az egyik igazi nagy tudós-tanár egyéniség volt a magyar történettudomány történetében, aki iskolát tudott teremteni, s akinek a tanítványai a polgári korszakban nevelkedve marxista történettudományunk oly kiváló művelőivé, egyesek vezető egyéniségeivé is nőttek. Engedjék meg, hogy ez excursus helyett ideiktassam egyik kedves tanítványának visszaemlékező sorait, melyekből mindaz kicsendül, amit a szétszórt forrásokból dolgozó mai történész, akár hosszú fejtegetések eredményeként elmondhatna: „Komoly volt már megjelenése is. Távozó alakja úgy marad előttünk, amint sötét ruhában, arcán a vállalt kötelezettségeinek mindig és mindenben megfelelő ember tiszteletet parancsoló öntudatával lépett katedrára. Választékos formájú előadásai, négy, szinte klasszikusnak mondható nagykollégiuma, kiskollégiumai biztos bevezetőt adtak hallgatóinak a magyar történelemből. Az a professzor volt, aki nem tudományos kedvtelése, hanem mindenkor hallgatóinak szükségletei szerint készítette el előadásait. Domanovszky Sándor tanár volt, nagyon jó tanár, olyan, amilyen évszázadonként csak kevés születik: *tanulni lehetett Tőle*. Formaérzéke, szigorú kriticismusa, módszeressége és biztos iudiciuma tették egy tudós életre szólóan tanulságossá péntek délutáni szemináriumait is. Igazi nevelő egyéniség volt. Keveset beszélt, annál többet mondott magatartásával. Egyetlen rosszálló pillantása hatásosabb és félelmetesebb kritika volt, mint hangoskodó emberek indulatkitöréseinek sorozata. Nem telepedett rá tanítványaira. Szabadon engedte képességeik kibontakozását. Legönállótlanabb hallgatójában is jobban tisztelte az embert, semhogy a maga elképzelését akarta volna ráerőszakolni. De aki tanácsára, vagy segítségére szorult, sohasem fordult hozzá hiába.”

Vajon kell-e tanárnak nagyobb elismerés, mint hogy így álljon tanítványai emlékezetében, vajon kell-e tudományszervezőnek nagyobb elismerés, mint hogy az utókor benne tisztelje ma is élő tudományos intézményeinek hosszú évtizedeken át éltetőjét, életbentartóját, s van-e nagyobb elismerés tudósnak, hogy dolgozatainak eredményeit, módszereit a rohanó – szempontrendszerében fejlődő – társadalomtudomány hat-hét évtized után is élő, szerves részének tartja? Domanovszky Sándor akadémiai szintű tudós volt, modern, kiváló tudományszervező s professzor.

JEGYZETEK

Domanovszky Sándor életrajzi adatainak összeállításához felhasználtam: „Curriculum vitae” (az igazolóbizottsághoz benyújtott részletes önéletrajz), személyi hagyatékát (Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára – továbbiakban MTAKK) az Akadémia két világháború közötti bizottságainak iratait. (Régi Akadémiai Levéltár. MTAKK). Ezúton is szeretnék azokért a Domanovszky tevékenységére, pályafutására vonatkozó adatokért köszönetet mondani, amelyeket dr. Domanovszky Ákos ny. könyvtárigazgatótól és Domanovszky Sándor volt tanítványaitól kaptam.

I. „Árpád sírja” c. dolgozat a „Hazánk” 1895 júliusi füzetében. Ugyanennek kézírata, későbbi rájegyzésekkel: MTAKK Ms 4530/14. – További cikkei ugyanezen hónapokról: „Vöröskő vára” (Hazánk, 1895. augusztus), „Báthori Erzsébet” (uo. szeptember) – Egyetemi dolgozatai: MTAKK. – Domanovszky egymást követő krónikatalnalmányainak bibliográfiái adatai „Domanovszky Sándor műveinek jegyzéke” c. összeállításban (Juhász Lajos munkája) az „Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27.” Bp. 1937. Itt még nem említett krónikakiadásai: Chronicon Posoniense, Chronicon Monacense, Chronicon rythmicum Henrici de Migeln (Scriptores rerum Hungaricarum, II. Bpest, 1938.) Ennek forráskiadói módszeréről *Mályusz Elemér*: A Képes Krónika kiadásai. Klny. 172. l.

II. A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéről: *Izsépy Edit*: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. Századok. 1969. 5–6. sz. – Kijelentése, hogy az 1910-es évek vámtörténeti tanulmányai csak „melléktermékek” a „Curriculum vitae”-ben. A vámtarifa jegyzékbe betoldást készítő „rossz ember”-ről a szándékolt olvasati hibákról: A harminczadvám története, 36. l. – Itt felhasznált egyetemi előadásainak szövegei, kéziratoss előadásai: MTAKK. Ms 4528/178; 4528/179; 4528/183; A szabadok dénáraitól, a jogi viszonyok és a gazdasági ellentétekről, ugyanakkor a honfoglaló társadalom differenciálatlan voltáról „A társadalom differenciálódása” c. előadásában. – A művelődéstörténet fogalomköréről beszél az „Igazságszolgáltatás” c. előadásvázlatának bevezető fogalmazványában (MTAKK, Ms 45–29/7), valamint lexikon-cikkben összefoglalóan Ms 4530/19. – A Magyar művelődéstörténet Előszójából vett idézetek a 10. és 11. illetve 13. lapról valók. – A mezőgazdaság történeti tanulmányok sorozathoz írott Előszó: *Bakács István–Jármay Edith*: A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerkeszti: Domanovszky Sándor 1. Bp. 1930.) – A sorozatról általában: *Wellmann Imre*: Mezőgazdaság-történetünk új útjai (in Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése 60. évfordulójának ünnepére, 664–714) – Domanovszky igen részletes vázlatot készített előadásaihoz. Ezek MTAKK. – Az absztrahálásról a történetírói munkában a Magyar művelődéstörténet Előszójában a 17. lapon.

III. A trianoni sokkhatásról a magyar történetírásban részletesen a „Der Zusammenbruch der Habsburger Monarchie und die ungarische Geschichtswissenschaft” c. előadásomban (1975) megjelenés alatt az Acta Historica-ban. – Domanovszky tanulmánya az Árpádok öröklési rendjéről: A trónöröklés kérdéséhez az Árpádok korában. Budapesti Szemle, 1913 december, 336–398. – Szekfű Der Staat Ungarn-ja ismertetésében a rendiség szerepéről: Századok, 1918. 3–4. sz. 170–171. – A nemzetiségekkel szembeni türelemről a magyar politika részéről: „Történeti bevezetés a nemzetiségek kisebbségek jogairól készült emlékirathoz” (kézirat. MTAKK Ms 4522/42). Domanovszky egyébként Teleki Pál „tanácsadója” volt a béke-előkészítések ügyében. Több történeti feljegyzése (vita a szerbekkel, Magyarország mint kereskedelmi összekötő kapocs a Nyugat és Kelet között, A francia-magyar kapcsolatok történetéről, Az osztrák békeszerződés elvei nem alkalmazhatók Magyarországra) ebben a kérdésben: Uo. Ms 9522/44; 43; 42; 45; 46; 47; Magyarország feldarabolása ellen írott broszúrája: „A magyar kérdés történeti szempontból tekintve” Bp. 1920. A területi felosztás később is állandóan foglalkoztatja. Ismeretlen céllal a felszabadulás után is memorandumot ír a béke delegációhoz ezzel a céllal: Uo. Ms 4522/72/I. – Domanovszky kritikái a Hóman–Szekfű IV. és V. kötetéről: Századok, 1929–30. 881–903. – Domanovszky felfogása a rendiség helyéről a magyar történelemben a „József nádor élete” (Első kötet. Első rész Bp. 1944) „A magyar sors” c. fejezetében. Az idézetek: 26, 27. l. – A polgári fejlődésről és Habsburgokról: Uo. 19. és 21. l. – A magyar nemesi ellenzék idézett értékelése: uo. 144. majd 183. l.; Ziczyról, Úrmünnyiről 146–148. és 180–181. l. – József nádor alkotmányosságért harcoló beállítása végighúzódik a kötetben, tézisszerű megfogalmazása: 513. l. – A bécsi magyarok „alkotmányos nemzeti” felfogásáról, mint a magyar nacionalizmus egyik sajátos válfajáról: a Történettudomány és történetpolitikai koncepció c. disszertációban (1975).

IV. A Történelmi Társulat, Klebelsberg 1919 utáni tudományszervező szerepéről: „Klebelsberg és a magyar történettudomány” c. tanulmányomban (Századok, 1969. 5–6. sz.) Domanovszky szervező tevékenysége: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Annalecta. A Magyar Történelmi Társulat iratai. Továbbá levélváltása Klebelsberg Kunoval: Uo. Levelestár, Domanovszky Sándor levelei Klebelsberg Kunohoz; a levélváltás másik része MTAKK Klebelsberg Kuno–Domanovszky Sándor. – Ugyanitt, Domanovszky hagyatékában a mezőgazdaság történeti sorozat és a Magyar művelődéstörténet szervezésével kapcsolatos iratok. – Kretschmer idézését Domanovszky Endre információjának köszönöm. – Az akadémiai nagydíj ügyére vö. idézett igazolási aktáit, továbbá: Országos levéltár. Magyar Nemzeti Múzeum iratai 103/1945. J. B. Erre Domanovszky beadványa az igazolási iratok között. – Hóman Bálint levelei Domanovszkyhoz: MTAKK. – Előadásából az idézet: az Evangélikus Tanárgyesületi Közgyűlés megnyitó ülésén 1940 (3)-ben elmondott beszédének eredeti kéziratából (MTAKK. Ms 4522/80). Hasonló szellemben a többi beszédekben is: Uo. Ms 4522/81, 82, 83. Lengyelország lerohanása idején a lengyel professzorok melletti kiállásáról, antifasiszta magatartásáról. Doktoravató beszédek. Bp. (1940) – továbbá igazolása érdekében tanítványainak beadványa az Igazoló Bizottsághoz. – Az antiszemita diákzavargások elleni határozott fellépésének részletes beszámolóját tanítványának, Lederer Emmának köszönhetem. – A „tanár” alakját Komjáthy Miklós beszédéből idéztem.

Ф. Глац

МЕСТО ШАНДОРА ДОМАНОВСКИ В ВЕНГЕРСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

(Резюме)

В венгерской историографии Шандор Домановски считается основоположником современной историографии хозяйственной и общественной истории Венгрии. Настоящая статья представляет собой текст доклада, прочитанного автором на научном заседании ВАН, посвященном столетию со дня рождения Домановски. Перечислив биографические данные Домановски, автор статьи анализирует три моменты его деятельности: исследования в области свода венгерских хроник; создание т.н. школы хозяйственной и общественной истории; монография о политической карьере наместника-эрцгерцога Йозефа Габсбурга и методика издания связанных с этим источников.

Домановски в молодом возрасте приступил к раскрытию генезиса венгерских хроник XIII–XV вв. Он установил генеалогию двух больших групп хроник, которая и в наши дни действительна. В данной статье указывается на развитие метода критики текста, который развивался в европейской историографии и потом проложил себе дорогу в венгерской историографии тоже. Самыми выдающимися результатами этого направления являются те статьи Домановски, которые он написал о хрониках в первые годы нашего века. В то же время автор настоящей статьи пытается обнаружить: в историографической работе, даже и в филологии, какую роль может иметь фаворизирование сборников исторических источников, и в данном случае, вопросы национальной идеологии. Единственное заблуждение Домановски было установление личности автора хроники о гунской и венгерской истории и датировка хроники о гуннах. Исходя из этого заблуждения, автор статьи анализирует идеологическое значение происхождения венгров от гуннов в период 1880–1905 гг. (значит в годы до написания статьи Домановски) и доказывает, что с венгерским национализмом всегда было связано сознание происхождения от гуннов и в историографии с этим коррелятивную связь имеет взгляд на писателя происхождения венгров от гуннов и на эпоху оформления. В связи с этим автор ставит вопрос, разве в вопросе определения времени деятельности хрониста и возникновения хроники Домановски не отвергал ли филологию потому, что он принял наличие сознания происхождения от гуннов и таким образом он авансом подходил к гунскому вопросу с незамеченной им политической концепцией.

После оценки деятельности Домановски в области критики текста, в статье анализируется его труды по хозяйственной и общественной истории. Опубликованные статьи о таможенной истории и сохранившиеся в рукописи общественно-исторические доклады (ко-

торы впервые были написаны как лекции) представляли собой предварительные подготовки для запланированного суммарного труда о хозяйственной и общественной истории средних веков. Опираясь на основы позитивистской методологии, эти труды отождествили данные с фактами и в центр историографии ставят, в первую очередь, источники, говорящие об общественно-экономических явлениях, а также кроющиеся в них данные. Из этого вытекают и два свойства статей Домановски: с одной стороны то, что почти все эти статьи являются образцовыми статьями маленького объема по критике источников, где часто кажется, что Домановски имеет своей первоочередной целью раскрыть данные из контекстов источников; с другой стороны эти статьи пытаются осветить не общественно-экономическую жизнь, а ее рамки. Таким образом его статьи добиваются до обнаруживания общественно-экономических институтов. Многие характеристики историографии Домановски – и школы хозяйственной истории, возникшей вокруг его кафедры – связаны с европейской хозяйственной историографии, ставшей самостоятельной в конце XIX века, аспрежде всего с деятельностью Инамы Штернегга и Алфонза Допша. Начиная с 1920-х годов – в частности, под влиянием французских „Анналов” – Домановски в своем историческом воззрении сильнее подчеркивает требование изображения „жизни”, „цветистость жизни” и в этом он даже переступает всюю прежнюю „арс историка”. В тот же время методологически он совсем огораживался от всех форм абстракции в историографии, так как он опасался за утрату цветистости исторической жизни. Этот основной методологический принцип служил одной из существенных причин тому, что в историографии он никогда не добрался до постоянно предполагаемого синтезирования.

После обнадеживающей завязки на рубеже столетия (Карой Таганьи, Балинт Хоман и прежде всего Шандор Домановски), развитие хозяйственной и общественной историографии задерживал „шок”, постигший общественную мысль и, в частности, историографию в связи с потерей 2/3 территории страны. Автор представляет те идеологические и научно-политические факторы, которые обуславливают выдвижение на передний план национальной проблематики и известных „национальных тем” в венгерской историографии. Домановски стал специалистом-историком подготовительной комиссии Трианонского мирного договора; друг за другом он разработал свои маленькие статьи, обосновывавшие единство „исторической Венгрии”. Он стал председателем-исполнителем Венгерского исторического общества, редактором центрального исторического органа „Сазадок” (1913–1943), другом Куно Клебелсберга, министра просвещения, оказавшего определяющее влияние на венгерскую историографию, далее руководителем Общегосударственного совета по предоставлению стипендий и одним из организаторов исторических исследований, проведенных в венском Государственном Архиве. „Администрирование науки” он считал одним из неизбежных условий современной науки. Он принял деятельное участие в установлении современной организации венгерской науки, особенно в модернизации учреждений исторических наук. С его научно-политической деятельностью было связано, что в рамках серии „Фонтес историе . . .” он взялся за разработку деятельности наместника Йожефа. В фигуре наместника Йожефа он оформил защитника конституционной самостоятельности Венгрии. В вопросе о Габсбургах исторические аргументы традиционного венгерского национализма за независимость от отчасти приспособляет к требованиям нового национализма, поскольку он подчеркивает национальную роль Габсбургского эрцгерцога. В то же время по вопросам сословности, независимости и самостоятельности он во многих отношениях занимает традиционную протестантскую позицию. Слабости монографической разработки противостоят принципы образцового издания архивов, показывающих политику наместника (издано 3 тома; автором настоящей статьи подготовлен к печати том IV, который скоро выйдет в свет). Обоснованными пояснительными текстами и архивными ссылками сопровождал он материалы семейного архива Габсбургов и других архцгерцогов и документы руководящих органов управления. Ценность этих изданий увеличивается тем, что в них есть несколько таких документов о работе венских правительственных органов, которые во время второй мировой войны уничтожились.

Наконец автор вспоминает о домановски, как об организаторе науки, потом о выдающемся преподавателе истории венгерской историографии.

F. Glatz:

LA PLACE DE SANDOR DOMANOVSKY DANS LA SCIENCE HISTORIQUE HONGROISE

(Résumé)

L'historiographie hongroise estime Sándor Domanovszky comme le fondateur de l'historiographie sociale et économique hongroise moderne. L'étude qui contient le texte de l'exposé prononcée à l'occasion du centenaire de la naissance de Sándor Domanovszky à la conférence organisée par l'Académie des Sciences Hongroise, après avoir énuméré les données biographiques, analyse trois aspects de l'activité de Domanovszky: ses recherches dans le domaine des chroniques hongroises, la fondation de l'école d'histoire sociale et économique, son monographie écrite sur la carrière politique du palatin-archiduc Joseph Habsbourg et la méthodologie de la publication des sources y relatives.

Domanovszky commence à exploiter la genèse des chroniques hongroises de XIII–XVe siècles déjà étant très jeune. Il constate les circonstances d'origine des deux grandes familles de chronique d'une façon qui est même aujourd'hui valable. L'étude présente l'évolution de la méthode de la critique de texte dans l'historiographie européenne et son expansion dans l'historiographie hongroise. Les études de Domanovszky écrites pendant les premières années de ce siècle concernant les chroniques, paraissent être les résultats les plus représentatifs de cette tendance. En même temps, l'auteur essaie de nous présenter le rôle des idéologies métahistoriques, dans notre exemple notamment celui de l'idéologie nationale dans l'historiographie et même dans la philologie. La seule erreur de Domanovszky était la définition de l'auteur de la chronique hunnique-hongroise et celle de l'époque de la rédaction de la chronique hunnique. En partant de cette erreur, et en analysant l'importance idéologique de l'origine hunnique des Hongrois entre les années 1880 et 1905, qui d'ailleurs précédaient justement la naissance des études de Domanovszky, et en démontrant qu'au nationalisme hongrois toujours était lié la conscience de l'origine hunnique et que dans l'historiographie, la précision de la première personne qui exprimait l'origine hunnique et la datation de l'époque de ce processus étaient toujours en corrélation, l'auteur pose la question: est-ce que Domanovszky a commis une erreur philologique concernant le problème de l'écrivain de cette chronique et de l'époque de sa rédaction, parce qu'il a admis l'existence de la conscience de l'origine hunnique, et ainsi – il s'approchait sans s'apercevoir du problème hunnique avec une certaine conception politique.

L'étude, après avoir estimé l'activité déployée de Domanovszky dans le domaine de la critique de texte, analyse ses écrits concernant l'histoire sociale et économique. Les études d'histoire de douane publiées et les conférences d'histoire sociale restées en manuscrit (elles étaient d'abord rédigées comme conférences universitaires) étaient des études préliminaires d'une histoire sociale et économique médiévale synthétique à écrire. Ces écrits, en se fondant aux principes de la méthodologie positiviste et en prenant les données pour faits, placent au centre de l'historiographie en premier lieu les sources concernant les phénomènes économiques et sociaux et les données que ces phénomènes contiennent. De cela vient deux caractéristiques des études de Domanovszky: d'une part, elles sont toutes de petites conférences de critique de source parfaites, dans lesquelles il nous paraît souvent que le but primordial de Domanovszky est le dépouillement des données des sources, d'autre part, ces études désirent à éclaircir non pas la vie de l'économie et de la société, mais leurs cadres. En conséquence, ces études vont en premier lieu jusqu'à l'exploitation des institutions économiques et sociales. Beaucoup de caractéristiques de l'historiographie de Domanovszky et de celles de l'école d'histoire sociale formée autour de sa chaire, sont liées à l'historiographie d'histoire économique européenne qui est devenue d'ailleurs indépendante à la fin du XIXe siècle et surtout à l'activité d'Inama Sternegg et ensuite à celle d'Alphons Dopsch. A partir de la fin des années 1920 – à l'influence des Annales françaises en premier lieu, il accentue dans ses conceptions historiques la prétention de la représentation «de la vie» et de la «multiplicité de la vie» et de ce point de vue, il dépasse déjà son «ars historica» précédent. En même temps, il a refusé méthodologiquement de toute forme d'abstraction, parce qu'il a redouté de perdre la «multiplicité de la vie» en employant des abstractions. Ce principe méthodologique était une des causes les plus importantes du fait qu'il n'est jamais arrivé dans l'historiographie à la synthèse projetée.

Le choc qui a touché le penser public hongrois et ainsi l'historiographie par la suite de la perte des deux tiers du territoire du pays, a retardé dans son développement l'historiographie sociale et économique hongroise après les prémices encourageantes des premières années du siècle (Károly Tagányi, Bálint Hóman et surtout Sándor Domanovszky). L'auteur présente les facteurs d'idéologie et de politique scientifique qui déterminent l'accentuation des problèmes nationaux et ainsi certaines thèmes nationales dans l'historiographie hongroise. Domanovszky sera élu l'expert-historien du Comité s'occupant de la préparation du Traité de Paix de Trianon: il élabore l'un après l'autre de petites études expliquant l'unité de la « Hongrie Historique ». Il est directeur de la Société Historique (Történelmi Társulat), rédacteur de la périodique « Századok » (Siècles) à partir de 1913 jusqu'à 1943, devient ami de Kuno Klebelsberg, du ministre des cultes ayant une influence déterminante à l'historiographie hongroise. Domanovszky devient dirigeant du Conseil Hongrois de Bourse (Országos Ösztöndíjtanács) et l'un des organisateurs des recherches historiques qui avaient lieu aux Staatsarchiv de Vienne. Il a considéré l'administration de la science comme condition indispensable de la science moderne. Il jouait un rôle important dans la formation de l'organisation scientifique moderne surtout dans la modernisation des institutions des sciences historiques. En relation de son activité déployée dans la domaine de la politique scientifique, il entreprend l'élaborer l'activité du palatin Joseph dans un des volumes s'occupant des palatins et édités dans la série « Fontes Historiae ». Il forme dans le personnage du palatin Joseph le défenseur de l'indépendance constitutionnelle hongroise. Il adapte en partie les arguments historiques du nationalisme d'indépendance conservatif hongrois aux exigences du nouveau nationalisme au cadre du problème Habsbourg, dans la mesure où il accentue le rôle national de l'archiduc Habsbourg. En même temps, dans le problème du système des Ordres, de l'indépendance et de l'autonomie, il représente de plusieurs aspects la position protestante conservative favorable au système des Ordres et à l'indépendance. Aux faiblesses d'une présentation monographique sont opposés les principes de publication exemplaire des volumes contenant des documents relatifs à la politique du palatin (3 volumes sont parus, le 4ème volume va paraître avec les explications de l'auteur de cette étude.) Il a donné des explications et des renvois dans les détails aux documents de provenances diverses – les Archives familiales des Habsbourg, les documents des autres archiducs, les documents des organes gouvernementaux dirigeants, comme ceux de Staatsrat de Vienne, de Konferenzzministerium et de l'Office du palatin de Hongrie. La valeur de ces publications de document est augmentée par le fait qu'il communique plusieurs documents de la matière de certains organes gouvernementaux déjà disparus (pendant les années de la deuxième guerre mondiale).

Enfin l'étude parle de Domanovszky comme de l'organisateur de la vie scientifique et comme de l'un des plus grands personnages parmi les professeurs de l'histoire de science historique hongroise.